

ЕТНОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ РАННІХ СЛОВ'ЯН (за матеріалами культових об'єктів Східної Європи VIII – X ст.)

У статті надана етнологічна типологія об'єктів, що мали ознаки сакрального простору у свідомості ранніх слов'ян.

Ключові слова: сакральний простір, типологія, святилища, свідомість.

Проблема класифікації об'єктів, що можуть віддзеркалювати уявлення слов'ян про сакральний простір є вельми складною. Уявлення про сакральний простір не є статичними, але навпаки існують у формі динамічної системи. Суттєвим є той факт, що об'єкти, які відображають формування свідомості давніх слов'ян найбільш чітко простежуються в археологічних джерелах. Відповідно й наявні на сьогоднішній день класифікації об'єктів були спрямовані на виявлення матеріальної специфіки цих об'єктів. Таку класифікацію, наприклад, пропонують І.П.Русанова і Б.А.Тимошук¹. Водночас, доцільним видається застосування етнологічного підходу до класифікації ранньослов'янських святилищ, адже це дозволить встановити особливості осмислення сакрального простору у світогляді ранньослов'янського населення.

Об'єкти, що відображають уявлення слов'ян про простір умовно можна класифікувати за найбільш суттєвою ознакою – з кількості кореляцій на свідомість власне носія традиції. Найважливішим показником, що виражає значення того чи іншого об'єкту для носіїв світоглядної традиції, а отже і вплив його на свідомість, є позиція об'єкту серед аналогічних у ціннісній системі носія традиції. Найбільш яскраво це проявляється у популярності як стадії затребуваності того чи іншого об'єкту в певній сфері життя². Фізично стадія затребуваності виражається в кількісному складі зацікавлених у об'єкті людей.

Серед складових елементів ранньослов'янських святилищ можна виділити об'єкти природного походження – струмки, джерела, дерева, камені, гори. Їхня важливість для ранньослов'янських релігійних вірувань простежується за писемними джерелами. Зокрема, Прокопій Кесарійський зазначає, що слов'яни "поважають і ріки, і німф, і всякі інші божества"³; Костянтин Багрянородний пише, що слов'яни здійснюють свої жертвоприношення у місці, де "стоїть величезний дуб"⁴. Від вшанування природних об'єктів застерігає Кирило Туровський: "не наривайте себе бога ни на земле, ни в реке, ни в студенцах, ни в птицах, ни в воздухе, ни в сонце, ни в луне, ни в камени..."⁵. Козьма Празький зазначає, що "до сих пір селяни подібні язичникам, один молиться вогню і воді, інший поклоняється роцям, деревам, каменям, а третій приносить жертви горам, пагорбам й просить глухих та безмовних ідолів, котрих сам створив, захистити його дім"⁶. У Житті Оттона Бамбергського зазначено, що біля святилища Триглав у Польщі знаходився дуб із джерелом, який вважався священним⁷. За описом Гельмольда, "серед старих дерев ми побачили священні дуби, присвячені богу землі Прові. Їх оточував двір, що був обнесений дерев'яною, майстерно зробленою огорожею, із двома воротами... Тут був і жрець, і свята, різноманітні обряди жертвоприношень. Тут кожен другий день тижня, зазвичай збирався весь народ із князями та жерцем на суд. Вхід у двір дозволявся лише жерцю та тим, хто бажав принести жертву, або ж тим, хто перебував у смертельній небезпеці, оскільки таким тут ніколи не відмовляють у притулку"⁸. Навіть на початку XIV ст. "Перунів дуб" біля Перемишля згадується в актових джерелах⁹. Поклоніння деревам підтверджується й археологічними дослідженнями. Так, відомі знахідки дубів із вбитими кабанячими

іклами. За Б.Рибаковим, біля Чернігова зберігся священний гай, що було характерним для давньоруських міст¹⁰.

Поряд із культом дерев, у ранньослов'янських віруваннях чітко простежується вшанування каміння, наділення його надприродною, цілющою силою¹¹. Аналогічні вірування зустрічаються у багатьох народів Європи, зокрема у прусів та фінів¹². У багатьох культурах зустрічаються камені, що несуть на собі зображення слідів рук та ніг, подекуди із наявністю солярних знаків¹³. Камені з так званою "божою стопою" згадуються в польських джерелах XIII – XIV ст. Вони відомі в багатьох місцях на території Польщі, України, Болгарії, Молдавії, Росії¹⁴.

Серед рукотворних елементів святилищ одним з найбільш поширених є жертвні ями. Найчастіше такі ями містять глиняний ритуальний хліб, спалене зерно, кістки тварин, рідше – людські кістки. Так, на поселенні поблизу Корчаку знайдено культову яму, де знаходилося сім глиняних хлібців, покладених у ряд. Навкруги ями знаходилися стовпові ямки, що, ймовірно, були опорами склепіння. Подекуди в ямах знаходять предмети побуту. Так, у Києві, поблизу могильника X ст., знайдено пряслице та замки. Також два замки знайдено на могильнику XII – початку XIII ст. поблизу с. Горки, що в Вологодській області; в могильнику поблизу с. Погостище (X – початок XII ст.) була знайдена яма, де знаходилося три сокири на різних рівнях.

Жертвні ями виривали поза межами поселення або на могильниках. Швидше за все жертвоприношення здійснювалося сім'єю, або ж громадою. Втім, пізніше відомі й складніші за будовою великі ями, особливо поблизу городищ-святилищ. Зокрема, у Новгороді було виявлено жертвні ями X ст. Півколом вздовж західної стінки в одній з ям містилося вісім ковшів, що стояли на ребрі, ще два були повернуті вверх дном в центрі ями. Також було знайдено два хлібоподібні за формою шматки воску. Друга яма містила дерев'яний ківш, по обидва боки від якого лежали два черепи биків. Третя яма мала обпалене дно. На дні знайдено кістяк коня, череп якого знаходився вище. Поряд із черепом знайдено свічу та батіг. В.В.Сєдов розглядає ями як залишки братчини – застілля, під час якого з'їдали бика, а його рештки, що мали магічну силу, складали у землю¹⁵.

Широко розповсюдженим типом сакральних об'єктів є жертвні площадки та капища. Так само як і жертвні ями, знаходяться вони в переважній більшості поблизу могильників, або винесені за межі поселення. До найбільш характерних рис можна віднести овальну, або круглу форму святилищ, кам'яні вимостки, опалену глину. Важливою особливістю є спроби захисту святилища шляхом символічного відгородження, найчастіше у формі неглибокого рову або ряду ям, що містять сліди вогню, чи вимощеного навколо капища каміння. Така ідея кругового захисту відома в різних культурах світу; особливого поширення вона набула у контексті поховального обряду¹⁶. В центрі святилища зазвичай стояв ідол божества, якому воно було присвячене. Подібне радіальне планування Я.В.Конецький розглядає як модель світу, в якій центральний стовп був символом світового дерева¹⁷. Втілення ідеї центрального стовпу у конструкції святилища могла втілюватися у різних формах. Так, біля Плоцьку (Польща) відома площадка X ст. з каменем-вівтарем на горі Тумській. Поряд із каменем знайдено залишки великого овального вогнища, череп 12-річної дитини, кістки тварин, зокрема коня, уламки посуду та меч, що був встромлений у землю¹⁸. У Микульчинцях центральна яма святилища була обкладена камінням. У Пскові знайдено залишки дубового стовпу.

Біля Вишегороду (Польща), на березі Вісли знайдено площадку (датовану X – XIII ст. за залишками кераміки), що була оточена великими каменями. Серед них знаходився вівтар, який складався із 7 каменів, викладених у формі куба. У центрі кола знайдено сліди стовпів та залишки будівель. Між камінням містився скелет людини, голова котрої була пробита ударом тупого знаряддя та повернута обличчям на захід. Дорога, що вела до площадки була також вимощена та обставлена каменями. На дорозі було знайдено два серпи, а біля капища знайдено ще один скелет, ноги якого були покладені на великі камені.

Є сенс вважати капища, споруджені поряд із могильниками (Псков, Ходосовичі, Зааринген), такими, що були призначені для контакту із світом мертвих. Біля Яздова (Польща) було знайдено кам'яну вимостку із ідолом, що лежав на ній. У с. Костол (Югославія) розкрито коло з каміння, на якому були покладені кістки птахів. Я.В.Конецький розглядає у якості святилищ кам'яні кола у Коломо, Підгощі, Хутині, Сущево¹⁹.

Особливе місце серед ранньослов'янських культових пам'яток посідає комплекс споруд у

с. Шумськ в Житомирській області. Святилище заглиблене у материк і має хрестоподібну форму, орієнтовану за сторонами світу. Радіальний принцип побудови об'єкту втілено частково. Півколом від центрального ідолу знаходились ями в кілька рядів. Перед ідолом було вогнище, яке розпалювали не одноразово. Біля каменів-вівтарів знайдено кістки птахів та бика, уламки посуду та кременевий наконечник стріли. Поряд із капищем знаходився могильник й площадка для кремацій, що за плануванням становила типову радіальну жертвону площадку, оточену ровом²⁰. І.П.Русанова і Б.А.Тимошук зазначають, що ті ж самі риси характерні і для городищ-святилищ. Вони розташовані у найвищій точці даної місцевості, наближені до джерел води (колодязь, річка або джерело), мають круглу форму з ідолом в центрі та огорожені символічним ровом чи камінням. Яскравими прикладами можуть слугувати городище Кулишівка, Бабин тощо²¹.

Особливість городищ-святилищ полягає у наявності огороження валом (Кулишівка) та широкими (Асташково) або глибокими ровами. Самі ж площадки варіюються від зовсім невеликих до досить великих за площею, як, наприклад, ті, що досліджені В.Сєдовим у Псковській області²². Зустрічаються й незвичні пам'ятки. Так, наприклад, городище Хотомель та Бабка відрізняються випуклою формою площадки, а городище в Іліїві має трикутну форму.

Великі культові центри мають складніше планування, що зумовлено наявністю одразу кількох святилищ, які функціонували у таких місцях одночасно. У культових центрах зустрічаються у великій кількості сліди жертвоприношень, зокрема, зброя, знаряддя праці, предмети побуту, спорядження вершника, кістки людей та тварин. Так, на городищі Аркона, що було огорожене валом і ровом, були знайдені заглиблення, в одному з яких знаходилася кам'яна вимостка, під якою лежали людські черепи, кістки тварин, ніж, уламки посуду, наконечники стріл, намисто. В іншому заглибленні знайдені залишки скриньки в якій містилися сокири, ножі, кресало, наконечник списа, кинджал, уламки металевих котлів, серп, хрестоподібна підвіска.

Відомо, що у давніх слов'ян існували храми, втім питання щодо їх ідентифікації ще й досі залишається дискусійними. Власне храмами можна вважати криті будівлі, ймовірно, із ідолами всередині. В німецьких джерелах зустрічаються описи храмів північно-західних слов'ян. Нині розкопано два таких храми: в Гросс Радені та у Фельдберзі (X ст.) на території сучасної Німеччині. Тут знайдено фундамент прямокутної будівлі, що була розділена стіною. Дерев'яний храм прямокутної форми, що був оточений огорожею із стовпів, знайдено в Гросс Радені. Біля будівлі знайдено череп зубра, шість кінських черепів, глиняний кубок, два наконечники списів, уламки посуду.

Храми за своєю структурою є будинками-кантинами. Культовими спорудами слід вважати ті, що мали ідола й, відповідно, слугували релігійним цілям. Дані про це надає Житіє Оттона: "Зовнішня стіна будівлі була головною, виділялась прикрасами та неймовірною майстерністю роботи; вона мала прикраси як ззовні, так і всередині. Зображення людей, птахів та тварин були створені так природно, що здавалось, ніби вони живуть й дихають... там само було трьохголове зображення божества, що мало на одному тулові три голови та звалось Триглавом"²³. Саксон Грамматик подає наступні відомості щодо храму в Арконі: "Паркан, що оточував будівлю, був оздоблений майстерно вирізаними фігурами, втім такими, що були покриті фарбою грубо й потворно. Тільки один вхід був в ньому до храму. Сам храм був обведений подвійною огорожею. Зовнішня була із товстих стін, із червоним дахом, а внутрішня – із чотирьох колон, відгороджена від іншої частини підвішеними багатими килимами, які спускалися до землі та були з'єднані лише із поперечними балками та дахом"²⁴. Суперечливим є питання щодо появи таких храмів: вбачається християнський, або ж кельтський вплив²⁵.

Зустрічаються подібні споруди і в західних областях України – святилище Зелена Липа, Рудники, Звенигород. Їхнє розташування є звичним: святилище Зелена Липа на Дністрі, орієнтоване по сторонах світу, й розташоване на пагорбі, що стоїть посеред болота. Стіни храму були зведені з подвійного ряду паралельних колод. В центрі знаходилась яма для стовпа, що, ймовірно, була укріплена камінням (швидше за все ідолом), а перед ним в круглій ямі лежав орієнтований головою на захід скелет чоловіка. Біля голови чоловіка – плоский камінь. Поряд із храмом у західній частині будинку розташований культовий колодязь. За керамікою храм датують XI – XII ст. Той самий принцип розташування та структуру має і храм в селі Рудники. Характерною є наявність культового рову.

Суттєві дані щодо просторового світосприйняття надають ідоли. В більшості давніх культур світу просторова структура світу знаходить віддзеркалення не тільки в структурі святилища, але і в тілі самого божества. Прикладами можуть бути кабалістичний Адам, йотун Імір та багато інших. Відомо, що ідоли зазвичай стояли поза житловими спорудами у встановлених святилищах. Відомі випадки встановлення ідолів в будівлі храму.

Водночас, на землях слов'ян лише у Звенигороді та Ржавинцях було знайдено ідолів на призначених для них місцях. Часто ідолів знаходять у воді, куди їх кидали, ймовірно, не тільки із метою утилізації, але і з метою очищення водою.

Згідно даних, що надає Гельмольд, "по всій слов'янській землі панувало сумлінне поклоніння ідолам"²⁶. Існують дані щодо ідолів, виготовлених з металу, каміння, дерева. В писемних джерелах найчастіше фігурують саме дерев'яні ідоли, що були у великій кількості присутні як у східних, так і у західних слов'ян. Втім, у останніх великих дерев'яних ідолів не знайдено, натомість, присутні в великій кількості дрібні дерев'яні фігурки богів. Дерев'яні ідоли слов'ян зазвичай були представлені фігурами у повний зріст, або ж виглядали як довгий стрижень із кількома обличчями.

Так, дерев'яним був ідол Перуна у Новгороді²⁷. Низку дерев'яних ідолів було знайдено на землях західних слов'ян (Фішеринзель, Альтфризак, Берен-Любхен, Янково)²⁸. У Повісті врем'яних літ під 983р. наведено слова варяга в Києві: "Не суть то бози но дерево; днесь есть, а оутро изгънило есть, не ядятъ бо ни пьютъ ни молвлять, но суть делани руками в древе"²⁹. У Києві було встановлено "Перуна древяна, а голова его серебряна, а оус золот" 980 р.³⁰. Знайдені в Новгороді невеликі дерев'яні зображення пов'язують із культом домового, тобто, персонажу з нижчої міфології³¹. Втім, це питання і досі є дискусійним, існують версії щодо присвяти таких ідолів вищим богам³².

Стилістично, за аналізом Р.В.Забашти, для ідолів Поділля характерні схематичність, фронтальність постановки фігури, стовпоподібна форма³³. В цьому дослідженні була надана класифікація, що ділила ідолів на ряд типів: стовпи, стовпоподібні із одним, або кількома обличчями, стовпоподібні із об'ємною головою, рельєфні голови, повністю рельєфні зображення.

Кам'яних ідолів знаходять у багатьох місцях в Білорусії, Росії, Україні, Німеччині, Польщі. Найбільше скупчення таких ідолів було знайдено у Подністров'ї та на Поділлі. Ідола, що мав форму чотиригранного стовпа було знайдено в Гусятині³⁴. Відомі знахідки на р. Шексні у Псковській та Вологодській областях Росії³⁵, у Брестській області в Білорусії³⁶. Згідно даних, що надає Ю.М.Золотов, відомі чисельні згадки щодо ідолів, які стояли в різних містах Русі³⁷.

Розглядаючи проблему сакрального простору ранніх слов'ян, не можна оминати увагою тему житла як складового елементу сакрального простору. Ритуальні дії супроводжують житлову споруду з самого початку її заснування. У самій будівлі здійснюються обряди, спрямовані на дарування родині благополуччя³⁸. Ю.В.Мисько розглядає стіни житла як захисний бар'єр між зовнішнім світом та освоєним хатнім простором, що виступав мікрокосмом, відносно зовнішнього макрокосму³⁹. У своїй більшості слов'янські житла орієнтовані стінами за сторонами світу, втім, у більш пізніх поселеннях спостерігається орієнтація кутами⁴⁰. Цей принцип можна простежити, зокрема, на Кодинських поселеннях⁴¹. Орієнтовано кутами за сторонами світу й західне городище у Монастирку⁴². Поселення Обухів II має 4 споруди IV – VII ст., дві з яких орієнтовано стінами, а дві інші – кутами. Із дев'яти жител VIII – IX ст. лише два орієнтовано стінами й сім кутами. На поселенні Луг I шістнадцять жител орієнтовано стінами і дванадцять кутами. Поселення Луг II має 5 жител орієнтованих стінами і десять кутами. Суттєвим є той факт, що на поселеннях X – XI ст. принцип орієнтації за сторонами світу послаблюється, що можна розглядати не тільки як зміну у структурі забудови, але й як свідчення послаблення язичницьких вірувань під час поширення християнства⁴³.

Традиційно вхід до жита розміщувався з південної сторони⁴⁴, що було обумовлено як суто утилітарними вимогами поліпшення обігріву та освітлення, так і релігійними міркуваннями. З давніх часів відомими явищем є сакралізація Півдня, що являв собою священну, благодатну сторону, яка протиставлялась холодній Півночі, де, за повір'ями, знаходився світ мертвих⁴⁵.

Доволі часто ранньослов'янські поселення будувалися на місцях проживання попереднього населення. Втім, зазвичай споруди не перекривають місця старої забудови, що видно на

прикладі поселення Рашков I. Цей факт можна розглядати як прояв анімістичних уявлень, що вказують на взаємозв'язок із духами предків.

Особливе місце в хатньому сакральному просторі займала піч. В Рашківському поселенні будівлі розташовані у своїй більшості таким чином, щоб не закривати одне одному ту сторону світу, куди направлена задня стінка печі⁴⁶. Ймовірно що в цьому місці було вікно. Істотним також є й те місце, яке займала піч в розташуванні будівель. Так, діагональна лінія, що проведена від пічного кута до протилежного буде впирається в один з кутів більш раннього житла⁴⁷. Таким чином, можна простежити зв'язок печі із культом предків. Вже з часів відокремлення східних слов'ян піч починає домінувати над відкритим простором⁴⁸. До другої половини X – XI ст. основним засобом опалення були печі кам'янки. Рідше зустрічаються глинобитні печі⁴⁹. У IV – VII ст. піч зазвичай знаходилася у північному куті й була спрямована гирлом на південь, а отже, до входу⁵⁰. Але вже у VIII – X ст. ця тенденція змінюється. Зростає кількість варіантів житла, де піч співвідноситься зі входом⁵¹.

У свою чергу, важливі дані про уявлення давніх слов'ян надає поховальний обряд та поховання. Є.В.Синиця зазначає, що слов'яни у ранньому середньовіччі мали як дрібний етнографічний поділ, так і загальнослов'янські риси, що відображалися у поховальному обряді⁵². Широко відомі курганні поховання як у празькій, так і у колочинській культурах. Сакральну роль курганів Б.О.Рибаків зводив до захисту праху померлого⁵³. Відомі покладення попелу померлого до урни. Відомі також факти загортання тіла у бересту, або покладення попелу в колоду. Втім, прах міг бути встановлений на стовпі, або ж у домовині, що стояла на стовпах. Також відомий обряд захоронення у воді. Як вже зазначалося вище, поряд із могильниками нерідко споруджувалися капища. Серед них святилища у Пскові, Ходосовичах, Заарингені тощо. На думку І.П.Русанової. й Б.А.Тимошука, до таких святилищ можна віднести й святилище на городищі в Поганському (Моравія). Воно знаходилось на узбіччі могильнику й було відгороджене огорожею із лози. В центрі знайдено велику стовпову яму, яку оточували вісім менших ям⁵⁴.

Археологічні дані певною мірою дозволяють встановити значення того чи іншого об'єкту для носіїв традиції. Перш за все за специфікою дислокації об'єкту, його інфраструктурою та розміром. Можна виділити три основні групи сакральних об'єктів за соціальною значущістю, а саме об'єкти племінного значення, общинного та сімейного. За цільовою та матеріальною специфікою сакральні об'єкти поділяються на культові місця (храми, міста-святилища, ідоли, капища, жертівні площадки), побутові рукотворні об'єкти (дорога, дім, двір, поховання), природні об'єкти (навколишнє середовище: ліси, озера, дерева, камені, гори).

Взаємозв'язок та загальний принцип подібності простежується в набутті тим чи іншим культовим місцем все більшого значення. Із набуттям нових ритуальних елементів, ознаки, що властиві об'єктам сімейного, та, навіть, індивідуального значення залишаються притаманними й об'єктам общинного та племінного значення. Виключення можуть становити лише хатні святилища. Фактично нові елементи просто додавалися, в той час як старі не зникали.

Найбільш доцільно, з точки зору дослідження уявлень давніх слов'ян про сакральний простір, є виділення наступної класифікації сакральних об'єктів та ознак, що їм притаманні, з огляду на те, як об'єкт впливав на свідомість давнього слов'янина: (1) об'єкти сімейного значення (жертівні ями; хатні святилища; об'єкти природного походження), (2) об'єкти общинного значення (жертівні ями; об'єкти природного походження; ідоли; капища, жертівники; храми); (3) об'єкти племінного значення (жертівні ями; об'єкти природного походження; ідоли; капища, жертівники; храми; городища-святилища, комплексні об'єкти).

Запропонована типологія віддзеркалює основні критерії, що могли б характеризувати ступінь впливу святилищ та їх елементів на ранніх слов'ян та їх уявлення про сакральний простір. На думку автора, важливим питанням в етнологічному дослідженні сакральних об'єктів є виділення фактору свідомості та тих чинників, що формували її. Виходячи із наведених даних можна прослідкувати, як культові об'єкти відображали уявлення давніх слов'ян про сакральний простір. Усі розглянуті об'єкти взаємопов'язані у рамках динамічної системи релігійно-міфологічних уявлень та мають спільні риси. Особливістю є й тенденція до своєрідної еволюції типу об'єкту, яка знаходила свій прояв у поступовому зростанні його значення, затребуваності серед носіїв давньослов'янської сакральної традиції.

- ¹ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007. – 303 с.
- ² Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К., 2000. – С. 310.
- ³ Прокопий из Кесари. Война с готами. – М., 1950. – С. 297.
- ⁴ Константин Багрянородный. Об управлении государством. – М., 1989. – С. 49.
- ⁵ Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М., 2000. – С. 69.
- ⁶ Козьма Пражский. Чешская хроника. – М., 1962. – С. 37.
- ⁷ Житие Оттона Бамбергского // Хрестоматия. – М., 1961. – С. 402.
- ⁸ Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – С. 185.
- ⁹ Грамоты XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М.М.Пещак. – К., 1974. – С. 255.
- ¹⁰ Рыбаков Б.О. Древности Чернигова. – М., 1949. – С. 19 – 20.
- ¹¹ Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1868. – Т. 1. – С. 359 – 360; Макаров Н.А. Камень Антония Римлянина // Новгородский исторический сборник: 2 (12). – Л., 1984. – С. 203 – 210; Золотов Ю.М. Остатки древнего святилища на реке Кимерше // Балто-славянские исследования. – Вып. 1980 г. – М., 1981. – С. 269.
- ¹² Смирнова М.Е. Структура святилищ раннесредневековых балтов // *Vakaru baltu istorija ir archeologija*. – Klaipeda, 1989. – P. 124 – 128.
- ¹³ Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – С. 130 – 138; Абрамова З.А. Древнейшие формы изобразительного творчества // Ранние формы искусства. – М., 1972. – С. 9.
- ¹⁴ Ричков М.О. Про зображення "ступнів ніг" на антропоморфних стелах доби раннього металу // *Археологія*. – Т. 38. – К., 1982. – С. 178.
- ¹⁵ Седов В.В. Языческая братчина в древнем Новгороде. – 1956. – Вып. 65. – С. 138 – 141; Седов В.В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1957. – Вып. 68. – С. 28 – 29.
- ¹⁶ Рассмакин Ю.Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // *Археологія*. – К., 1990. – № 1. – С. 64 – 74.
- ¹⁷ Конецкий В.Я. Новгородские сопки и проблема этносоциального развития Приильменя в VIII – X вв. // *Славяне. Этногенез и этническая история*. – Л., 1989. – С. 141 – 144.
- ¹⁸ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 40.
- ¹⁹ Конецкий В.Я. Вказ. праця. С. 141 – 144.
- ²⁰ Рыбаков Б.О. Вказ. праця. – С. 43.
- ²¹ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 44.
- ²² Седов В.В. Разведки в Псковской земле. – М., 1971. – С. 19 – 20.
- ²³ Житие Оттона Бамбергского // Хрестоматия. – М., 1961. – С. 316.
- ²⁴ Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – С. 46 – 47.
- ²⁵ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Вказ. праця. – С. 52.
- ²⁶ Гельмольд. Вказ. праця. – С. 129.
- ²⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1908. – С. 38.
- ²⁸ Gringmuth-Dalmer E., Hollnagel A. Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fisherinsel bei Neubrandenburg // *Zeitschrift für Archäologie*. – 1971. – № 5. – S. 107 – 130.
- ²⁹ Повесть Временных Лет. – Т. 2. – М., 1998. – Стб. 70.
- ³⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 30. – СПб., 1965. – С. 56.
- ³¹ Арциховский А.В. Археологическое изучение Новгорода // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – 1956. – № 55. – С. 33.
- ³² Панова Т.Д. О значении мелкой деревянной антропоморфной скульптуры X – XIV вв. // *Советская археология*. – 1989. – № 2. – С. 93.
- ³³ Забашта Р.В. До питання еволюції й формальнообразної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 58 – 60.

- ³⁴ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1901. – С. 305.
- ³⁵ Гуревич Ф.Д. Каменные идолы Себежского музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – СПб., 1954. – Вып. 24. – С. 176 – 179; Кирпичников А.Н. Языческое святилище у Пскова (По данным И.Д. Вундерера) // Древнерусское государство и славяне. – Л., 1983. – С. 109 – 110.
- ³⁶ Никитина В.Б. Находки в Брестской Области // Археологические открытия. – М., 1970. – С. 317 – 318.
- ³⁷ Золотов Ю.М. Изваяния языческих богов на Руси (письменные известия и устные предания) // Советская археология. – № 4. – 1985. – С. 234 – 236.
- ³⁸ Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (За матеріалами прудо-слов'янського межиріччя) // Археологічні студії. – К., 2000. – № 1. – С. 113 – 120.
- ³⁹ Там само. – С. 113.
- ⁴⁰ Раппопорт П.А. Зодчие и строители древнего Смоленска. – М., 1975. – С. 157 – 179.
- ⁴¹ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V – VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – С. 32 – 33.
- ⁴² Максимов Е.В., Петрашенко В.О. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 52 – 58.
- ⁴³ Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 159.
- ⁴⁴ Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Свод археологических источников. – Вып. 32. – 1975. – С. 157 – 168.
- ⁴⁵ Подосинов Л.Я. Ориентация древних карт (с древнейшего времени до раннего средневековья) // Вестник древней истории. – № 4. – М., 1992. – С. 372, 574.
- ⁴⁶ Гуревич Ф.Д. Каменные идолы Себежского музея // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. 24. – СПб., 1954. – С. 12.
- ⁴⁷ Там само. – С. 12 – 16.
- ⁴⁸ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Вказ. праця. – С. 60.
- ⁴⁹ Рафалович И.А. Раскопки раннеславянского поселения VI – VII вв. н.э. у села Селиште. – М., 1972. – С. 159.
- ⁵⁰ Раппопорт П.А. Древнерусское жилище... – С. 139.
- ⁵¹ Михайлина Л.П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура): Дис... д-ра наук: 07.00.04. – 2008. – С. 52 – 53.
- ⁵² Синиця Є.В. Поховальний обряд слов'ян південно-східної Європи V – VII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К. 2004. – С. 164 – 169.
- ⁵³ Рыбаков Б.О. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 783 с.
- ⁵⁴ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Вказ. праця. – С. 41.

В статье дана этнологическая типология объектов, которые имели признаки сакрального пространства в сознании древних славян.

Ключевые слова: сакральное пространство, типология, святилища, сознание.

The article puts forward an ethnological typology of the objects, which contain the signs of sacred space in perception of the Early Slavs.

Key words: sacred space, typology, sanctuary, conscience.